УДК 330.01.:330.03

СУЧАСНІ ВІДТВОРЮВАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

Савицька Н.Л., к.е.н., доцент
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті здійснено теоретичне узагальнення впливу основних постіндустріальних тенденцій на висування людини у центр суспільного відтворення як підґрунтя сучасного господарського розвитку.

Ключові слова: суспільне відтворення, господарський розвиток, економіка знань, людина як суб'єкт господарського розвитку.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Наразі спостерігається радикальна переоцінка накопичених знань у суспільствознавстві, зокрема в економічній теорії. Такий переломний момент обумовлений фундаментальними змінами, що відбулися в планетарному масштабі під впливом інформаційної революції, та визначається вченими як початок доби формування нового типу суспільства. Людство ввійшло у XXI століття у стані цивілізаційної трансформації у напрямі формування суспільства, обрії якого лише замарили на горизонті. Наразі у наукових колах не існує одностайності щодо семантики визначення нового суспільства (та відповідно нової економіки), найбільш вживаними термінами є постіндустріальне, інформаційне, цифрове, мережне, знаннєве суспільство. Однозначним є приреченість індустріального шляху розвитку, що висуває нові вимоги та розставляє нові акценти щодо ролі і місця людини у сучасному господарстві. Методологічна проблема полягає у неадекватності принципів технологічного та економічного детермінізму сучасним реаліям суспільного життя, новим викликам глобалізованого світу. Враховуючи результати наукового пошуку відомих мислителів, вчених-економістів, зокрема, Ф. Факуями, Т. Шардена, А. Печчеї, І. Валлерстайна, О. Тоффлера, А. Гальчинського, О. Бузгаліна, Ю. Яковця, С. Булгакова, Ю. Осипова та інших, спрямовані на соціалізацію та гуманізацію економічної теорії, постають питання синтезу методології філософії, сучасних природничих, економічної та соціологічної наук у пошуку нових парадигм суспільного розвитку та визначення місця людини у ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна наука накопичила значний масив публікацій, в яких обґрунтовується місце і роль людини в системі господарювання, оскільки положення людини в економіці в значній мірі визначає рівень гуманістичного, економічного, соціального розвитку суспільства. У переосмисленні значення в суспільному розвитку людської складової визначну роль мали дослідження В. Автономова, Г. Беккера, Д. Белла, А. Гальчинського, В. Гейця, Г. Задорожного, В. Іноземцева, П. Козловські, Ю. Осипова, А. Печчеї, Ю. Пахомова, А. Суббето, О. Тоффлера, А. Чухна, Т. Шардена, А. Шастітко, Т. Шульца та інших філософів, економістів, суспільствознавців. Проте динамічність змін зовнішнього середовища та вимоги сучасного господарського розвитку ставлять нові завдання перед економічною наукою.

Постановка завдання. Наразі назріла необхідність онтологічного «перезавантаження», нового осмислення взаємозв'язків та взаємовідносин між людиною та оточуючим її середовищем, які концентруються в категорії суспільного відтворення. Враховуючи теоретичну та практичну значущість, нагальність розробки широкого кола соціально-економічних, морально-етичних проблем суспільного відтворення, перед наукою постає важливе завдання обґрунтування, перш за все, змін у суспільному відтворенні, викликаних поширенням постіндустріальних тенденцій та їх впливом на суспільне життя. Звісно, у межах однієї статті неможливо охопити весь простір взаємодії сфер суспільного відтворення, тому у цій праці **маємо на меті** виділити основні, магістральні тенденції у суспільному відтворенні, які змінили місце та роль людини в господарському розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок нового тисячоліття ознаменувався змінами у характері сучасного господарського розвитку, викликаними взаєможивильними процесами формування у розвинених країнах постіндустріальної господарської системи та широкомасштабного розгортання процесів глобалізації економічних, соціальних, політичних і культурних відносин. Передумовами та підґрунтям вказаних змін стало не лише зростання теоретичних та прикладних знань, а й створення системи матеріально-технічних, фінансових, інституційних умов їх поширення та перетворення із «невідчутних активів» у інновації, що проникають в усі пори життя суспільства: від суспільного виробництва до індивідуальної та суспільної свідомості.

Активне начало у господарській діяльності в усі часи належало і належить людині, проте осмислення на рівні суспільної свідомості цієї позиції приходить у економічну науку лише наприкінці XX століття. У цей період завдання управління нелінійним суспільним розвитком трансформується із концепції економічного зростання, яка за своєю сутністю відображає безмежну експлуатацію природного середовища заради матеріального багатства у концепцію сустентабельності (надійно забезпеченого, достатнього) розвитку, а потім людського розвитку. Відбувається осмислення того, що досягнення результатів економічного відтворення у вигляді економічного зростання, матеріального багатства виступає умовою, засобом для формування і реалізації нової концепції розвитку суспільства – людського розвитку. У концепції людського розвитку, вперше опублікованій у Доповіді ПРООН у 1990 р., за основну мету держави і суспільства ставиться «створення умов для розширення можливостей людей прожити довге і здорове життя, одержати достатньо високий рівень освіти, мати матеріальні засоби для достойного існування» [1, с. 10]. Реалізація ідеї людського розвитку можлива у певному суспільному середовищі, так званому суспільстві постіндустріального розвитку, основу якого становить економіка знань [2, с. 517].

В основі будь-якого типу господарського розвитку лежить система існування та життєзабезпечення суспільства, що фактологічно та гносеологічно є системою суспільного відтворення, категоріальний зміст якої відбиває фундаментальні принципи функціонування суспільства, механізми його самозбереження та розвитку. Категорія суспільного відтворення має просторово-часову визначеність, оскільки характер та механізм взаємодії у системі «природа – людина – суспільство», яка функціонує на принципах людинорозмірної самоорганізованої системи, визначається рівнем цивілізаційного розвитку, тобто загальним рівнем культури.

Сучасні процеси суспільного відтворення мають суперечливий і складний характер, що визначає нелінійну траєкторію господарського розвитку, який не може бути представлений у спрощено-схематичному вигляді взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин; загальної рівноваги національної економіки, чи рівноваги виробництва і споживання тощо. На нашу думку, аналіз відтворення на рівні суспільства доцільно проводити на принципах холархічних зв'язків між взаємопов'язаними сферами природного, економічного та соціального відновлення системи «природа – людина – суспільство». Зв'язковою ланкою вказаних процесів виступає людина як суб'єкт та об'єкт «виробництва життя». І. Сиземська, розкриваючи його філософську таємницю, пише: «Люди «виробляють життя» як люди, у відповідності до свого часу, рівня розвитку практики і наукового знання, формами спілкування, що історично склалися, і можливостями реалізації себе в якості суб'єктів індивідуальної та суспільної життєдіяльності. Тому в процесі виробництва людина утверджує себе як родова істота. У визнанні цього факту й криється «філософська таємниця» суспільного виробництва». І далі: «Виробництво людьми необхідного для життя предметно-духовного світу стає їх «самовиробництвом» [4, с. 130-131].

Філософи завжди ставили людину у «центр перспективи», ще за часів стародавнього світу визнавали її «мірилом усіх речей», але лише за умов формування постнекласичного знання та певних соціально-економічних відносин відбувається осмислення та рефлексія цього процесу в економічній теорії. «Саме людина має бути кінцевою метою і бути в центрі всіх інтересів. Все має бути підпорядковане цій меті» [5, с. 139]. Реальне висування людини в центр відтворювальних процесів наразі виступає об'єктивним процесом проростання паростків економіки знань у тканину індустріального господарства, що виявляється у

формуванні нових тенденцій суспільного відтворення.

Перш за все, зміни стосуються накопичення і поширення теоретичних та прикладних знань людини. За останні 30 років XX ст. було створено 90% обсягу знань, яким володіє людство [2, с. 522]. Потенціал накопичених знань, «окрилений» інформаційними технологіями, викликав суттєві цивілізаційні трансформації, перетворивши науку у реальну продуктивну силу. Цей найпомітніший вплив на відтворювальний процес здійснили знання, використані у науково-технологічному та організаційно-економічному напрямку. Розвиток індустріальних та сучасних постіндустріальних видів техніки і технологій забезпечив економічне зростання та монетарне багатство, військову могутність країн розвиненого центру. Так, у США, де реалізують політику випереджального інноваційного розвитку, здійснюється повний життєвий цикл національних технологічних продуктів за схемою «фундаментальна наука – НДДКР – виробництво – розподіл – обмін – споживання – утилізація» [6, с. 21]. Вичерпність граничної ефективності природного та матеріального капіталу перекривається інноваційними рішеннями по всьому ланцюгу створення та реалізації продукту. Тому в економічному відтворенні прикладні знання, доведені до товарної форми, стали відігравати вирішальне значення у конкурентоспроможності фірм і національних економік. Зростання сектора знань та інформації, так званого «когнітивного сектора», притягуючи значні трудові, інтелектуальні, матеріальні та інвестиційні ресурси, збагачує інші «некогнітивні сектори» ресурсами знань та підвищує продуктивність використання ресурсів. Наукова підготовка розширеного відтворення виокремлюється в окрему фазу економічного відтворення, яка передує безпосередньо виробництву [7, с. 146-147], у результаті цінність блага, що створюється, та економічна ефективність його виробництва все більше залежить не від обсягів використання матеріального капіталу, а від рівня знань людини. Таким чином матеріальне виробництво стає похідним від досягнень науки, яка виступає сучасною формою духовного виробництва.

Іншими словами, всепроникнення знань сприяло становленню наукового способу виробництва, в основі якого лежать «всезагальні сили людської голови» (за К. Марксом), всезагальна наукова праця творця цих сил – людини [8, с. 138]. У міру того, як сучасні науково-технологічні досягнення проникають у виробничу та побутову діяльність людини, новітні технології у сфері охорони здоров'я забезпечують профілактику захворювань, довголіття, забезпечуються більш комфортні умови її життя та праці, спостерігається вивільнення часу для творчості та саморозвитку.

Джерелом розвитку суспільного виробництва як єдності матеріального і духовного виробництва стає креативність людини. За даними досліджень Р. Фостера питома вага професій творчої праці наприкінці XX ст. становила у США – 73%, Англії – 72%, Німеччині та Японії по 70% [3, с. 125]. Це свідчить про підвищення ролі та значення креативної діяльності людини, її інтелектуалізації. Тобто змінюються основи людської життєдіяльності «як процесу свідомого, насамперед, духовно-творчого виробництва матеріальних і духовних благ для життя людини, її саморозвитку і самореалізації» [12, с. 8]. Креативність як потенція закладається в людині через розвиток її духовності, пов'язаної з устремлінням людського духу до ідеалів, до граничних підстав власного буття, що отримує своє вираження в натхненному інтелекті [13, с. 198]. Розвиток творчості базується на ресурсах, до яких належать феномени культури (знання, творчість) та людина як цінності, які не можуть і не повинні споживатися у фізичному змісті цього слова [9, с. 26-27].

Отже, зміна змісту праці із репродуктивної, характерної для індустріальної, ресурснозалежної економіки, на інтелектуальну творчу працю, що домінує у знаннєвій економіці, – основна тенденція нових соціальних відносин, які безпосередньо визначають роль і місце людини у новій економіці. Когнітивізація людської діяльності, й трудової зокрема, передбачає зміну не лише матеріального середовища життя у вигляді інноваційних технологій та продуктів, а й слугує основним засобом міжособистісних взаємодій, визначаючи при цьому соціальне і духовне життя людини. Таким чином, формування економіки знань створює підґрунтя зняття суто об'єктивної (матеріальної) основи господарства людини та переходу до суб'єктної сфери соціально-духовного буття, що певним чином заперечує засади індустріального способу життя.

У відтворенні індустріального способу життя провідна роль належала матеріальним факторам його виробництва, що можна пояснити двома причинами: їх фізичною обмеженістю та домінуючими у суспільній свідомості онтологічними уявленнями. Кількісне обмеження продукції матеріального виробництва, недостатній розвиток знань для подолання цього обмеження, утвердження філософії радикального антропоцентризму, сконцентрованого у гаслі: «Людина – цар природи», обумовлюють домінування матеріалістичних тенденцій у людській діяльності на століття. Панування матеріального виробництва речей, утилітарних потреб і цінностей, суспільного поділу переважно репродуктивної праці створюють системну якість індустріального виробництва, яка продукує «людину часткову», тобто біо-економічну істоту – «homo economicus» [9, с. 21-22].

Подолання такого панування над людиною вказаних відчужених процесів і відносин учені вбачають у лоні формування нових соціально-економічних відносин у системі «природа – людина – суспільство». Апріорі доводиться можливість подолання суперечностей індустріальної цивілізації через коеволюцію людини і природи, ноосфери (Т. Шарден, М. Моісеєв), етичну економіку (А. Печеї, І. Халчевська, Б. Саліхов), цивілізацію Третьої хвилі (О. Тоффлер), креатосферу (О. Бузгалін, А. Колганов), одухотворений інтелект (Г. Задорожний). Проте розірвати кайдани утилітарної, «мінової» свідомості (див. [13]) виявляється значно складніше, ніж здійснити інформаційно-технологічну революцію.

Укорінення моделі «homo economicus» у сучасному господарському житті розриває цілісність людини, гальмує її розвиток, а отже й потенціал суспільного розвитку. Це здійснюється через взаємнознищуючий вплив двох тенденцій: націленості людини-творця знань на зростання власного креативного потенціалу, створення нової системи цінностей, мотивів і стимулів до творчої діяльності та намаганням людини-споживача розширити власний споживчий потенціал утилітарних благ, до яких за сучасних умов долучилося знання-товар. Інформатизація й інтелектуалізація суспільного життя та глобалізація соціально-економічних відносин розширили коло свобод людини та одночасно вибудували нові обмеження її розвитку. Більшість із них пов’язані із «кризою свідомості», яка виникла як реакція на «жорстку мережну несвободу» [14, с. 53]. Сутність цієї несвободи полягає у нових рисах соціально-економічного відтворення людини, її свідомості, що перетворює біо-, соціо-, духовну істоту на одновимірну «мережну людину», підвладну мережному відчуженню праці, домінуючим тенденціям перетворення знань у товар, звуженням свободи прийняття рішень людиною через пресинг мережного менталітету та сформованої мережної етики [14, с. 52-53]. Самоприскорення темпів оновлення технологічних продуктів виробництва, швидке старіння знань та умінь людини, «звуження індивідуальної свідомості» за рахунок тиску мережної несвободи, віртуалізація життя викликають деформації механізму сприйняття реальності як окремою людиною, так і суспільством [10, с. 208-210].

Поряд з цим існують й «старі», індустріальні проблеми, пов’язані із «антибіосферною поведінкою людства», що виявляється у відхиленні еволюції людини під впливом інформаційно-технологічного прогресу від траєкторії, біологічної еволюції, та може загрожувати розпадом геному людини [10, с. 211-212]. У сучасних умовах загострення кризи соціоприродної взаємодії рівень знань людини, що забезпечує створення штучних, генномодифікованих і синтетичних продуктів, здійснює пагубний вплив на людину [11, с. 96]. Із розвитком цивілізації спостерігається зростаюча тенденція до віддалення людини від природи, не лише в розумінні природного середовища, але й природного походження людської істоти. Така тенденція весь час супроводжує цивілізаційний розвиток, збирання дарів природи більш природний процес, ніж від скотарство і землеробство, сільське господарство природніше, ніж промислове виробництво, яке в свою чергу природніше постіндустріального.

Крім цього, зменшення потягу до нових матеріальних, нехай навіть інформаційно-, чи знаннєвоємних благ наразі спостерігається лише у незначної частини індивідів. Пояснення цьому дуже влучно дав Б. Генкін, він пише: «Процес формування інтелектуальних і духовних потреб можна описати термінами синергетики як процес переходу із стану «хаосу», якому відповідає зайнятість людини задоволенням тільки потреб існування, до стану «космосу», коли домінуючими стають потреби досягнення цілей життя. Указаний

процес відбувається під впливом атракторів (інтересів, цінностей, натхнення тощо), які обумовлені здібностями людини та умовами їх реалізації» [15, с. 67].

Умовами появи описаного стану «космосу» може стати нова якість постматеріалістичної епохи, «вищого ступеня соціалізації», такого типу конвергенції – «конвергенції на рівні свідомості людей» за Т. де Шарденом, коли «подолавши домінанту матеріальних потреб, людина отримує можливості спрямовувати всезростаючий надлишок свого енергетичного потенціалу на самоствердження власного «Его» (Я) і на цій основі дедалі більшою мірою ставати самою собою» [16, с. 95-96]. Тобто вихід полягає у вкоріненні морально-етичного основ економіки знань у суспільне життя, надання соціально-економічному буттю спрямованості господарського (цілісного) розвитку, в якому відбувається діяльність людини цілісної.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Багатоманітність об'єктивних та суб'єктивних граней цивілізаційних перетворень обумовлюють складність господарського розвитку, його напрямів та механізмів досягнення. У результаті динаміка сучасних його форм задається інноваційним характером суспільного відтворення, рушійною силою, критичним фактором та одночасно умовою і результатом якого стає людина.

Найголовнішим сутнісним проявом таких змін є висування людини в центр відтворювального процесу. Розгортання логіки цієї трансформації дозволяє зробити висновок, що не окремі галузі чи технології виробництва стають локомотивами суспільного розвитку, а якість людини, рівень її інтелектуальних здібностей, креативність та моральність її господарських рішень.

Зростання наукових і практичних знань людства, їх швидке розповсюдженням за рахунок сформованого глобального інформаційно-технологічного простору; глобалізація соціально-економічних відносин та поширення культури Постмодерну поряд із позитивним зсувом у динаміці розвитку має й негативні наслідки, які можуть вирішуватись завдяки рефлексії знань, олюднення природи, ноосферних основ відтворення життя. Зростання знань випереджає формування та укорінення соціальних цінностей, здатних адекватно та безпечно застосовувати ці знання на практиці. Людина виступає рушійною силою суспільного розвитку за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність може здійснюватись лише в знаннєвому господарстві та на основі перетворення внутрішнього світу людини, подолання економізму та одновимірності, формування «одухотвореного», етичного інтелекту.

Розробка методологічних засад господарської діяльності людини цілісної як напрямок подальших досліджень має озброїти людину ноосферним знанням, здатним вибудувати гармонійну систему взаємовідносин між природою, людиною і суспільством.

Література:

1. Безтелесная Л. Человеческое развитие: подходы к трактовке сути и условий его обеспечения / Л. Безтелесная // Экономика Украины. – 2009. – № 7. – С. 4-12.
2. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: учеб. пособ./ Под ред. проф. В. Колесова. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.
3. Національна економіка: навч. посіб. [Білоцерківець В.В., Завгородня О.О., Лебедєва В.К. та ін.] / За заг. ред. В.М. Тарасевича. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 280с.
4. Сиземская И. Философская «тайна» общественного производства / И. Сиземская // Философские науки. – 2008. – № 2. – С. 121-139.
5. Алле М. Глобализация: разрешение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. / М. Алле. – М. Прогресс, 2003. – 534 с.
6. Устойчивое экономическое развитие в условиях глобализации и экономики знаний: концептуальные основы теории и практики управления. / Под ред. В. Попкова. – М.: ЗАО «Экономика», 2007. – 295 с.
7. Кушлин В. Траектории экономических трансформаций: моногр. / В. Кушлин. – М.: ЗАО «Экономика», 2004. – 310 с.
8. Григорян Г. Историческая тенденция капитализма: политэкономический аспект:

моногр. / Г. Григорян. – Харьков: ВД «ІНЖЕК», 2008. – 240 с.
9. Экономика знаний и инноваций: перспективы России / Под ред. А.В. Бузгалина. – М.: Экономический ф-т МГУ, ТЕИС, 2007. – 364 с.
10. С. Пахомов. Глобальна конкуренція: нові явища, тенденції, чинники розвитку: монографія. – К.: КНЕУ, 2008. - 224 с.
11. Тютюнникова С. Особенности развития теории человеческого капитала в XX1 веке / С. Тютюнникова, Н. Симкина // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. – Х.: ХНУ, 2010. – Вип. 892. – С. 93-97.
12. Задорожний Г. Людська діяльність: зміст і трансформація структури у сучасному господарському розвитку: [монографія] / Г. Задорожний, І. Колупаєва. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 158с.
13. Савицкая Н. Актуализация творческого сознания человека в нових условиях хозяйственного развития / Н. Савицкая // Социальная экономика. – 2010. – № 2. – С. 197-201.
14. Мясникова Л. Постмодерн коммерции / Л. Мясникова, М. Фрид. – СПб.: ИД «Бизнес-пресса», 2001. – 208 с.
15. Генкин Б. Введение в метаэкономику и основания экономических наук. / Б. Генкин. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. – 384 с.
16. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: монографія. / А. Гальчинський. – Київ: «Либідь», 2006. – 310 с.

Аннотация

СОВРЕМЕННЫЕ ВОСПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Савицкая Н.Л., к.э.н., доцент
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

В статье осуществлено теоретическое обобщение влияния основных постиндустриальных тенденций на выдвижение человека в центр общественного воспроизводства как основы современного хозяйственного развития.

Ключевые слова: общественное воспроизводство, хозяйственное развитие, экономика знаний, человек как субъект хозяйственного развития.

Summary

MODERN REPRODUCTION TENDENCIES AND HUMAN DEVELOPMENT

Savicka N.L., Ph.D., associated professor
V.N. Karazin Kharkov National University

In the article theoretical generalization of influence of basic postindustrial tendencies is carried out on advancement of man in the center of public reproduction as bases of modern economic development.

Key words: public reproduction, economic development, economy of knowledges, man as subject of economic development.

Надійшла до редакції 28. 09. 2010 р.

© Савицька Н.Л., 2010 р.